

ÜHEST ISESUGUSEST MURDE- TEKSTIDE KOGUST

ÜLO TEDRE

1

Murdekeelee süstemaatiline kogumine algas teadupärast prof Andrus Saareste eestvõttel ja juhatusel 1921. aastal, kui see tööloik anti Eesti Kirjanduse Seltsilt (Akadeemilisele) Emakeele Seltsile.¹ Esialgse – Wiedemanni sõnaraamatut järgiva – sõnavarakogu kõrvale tekkis peagi ka murdetekstide kogu (märgisega AES MT). Üsna ruttu ilmnes, et nimetatud kogu on ka oluline etnoloogilise ainese allikas, millest saavad teavet nii etnograafid kui ka folkloristid. Ilmekaks tõendiks on kas või Oskar Looritsa koostatud sari “Endis-Eesti elu-olu” I–IV, mis sisaldab märkimisväärse hulga tekste Emakeele Seltsi murdekogust.

Nõukogude okupatsiooni-aastail likvideeriti kõik endised seltsid ja ühingud. Imekombel säilis Emakeele Selts (kaotanud küll täiendi *akadeemiline*, millega Nõukogudemaal hinnati kunstikollektiive – teatreid, orkestreid, koore jne –, mitte kõrgharidusega seostuvat). Ümber kujundati ka tunased institutsioonid. Teaduste Akadeemia muutus personaalakadeemiast uurimisasutuste võrguks. Teiste seas loodi ka Keele ja Kirjanduse Instituut, mille koosseisu komplekteerimisel nägi direktoriks määratud Daniel Palgi näguripäevi. Senine teadlaskaader oli ju kas Siberisse viidud, sõjapäevil hukatud, surma saanud või siis välismaale pagunud. Ülikool oli hõlvanud needki, kes veel olid järele jäänud. Sestap olidki KKI esimesed sektorijuhatajad ühtaegu ka ülikoolis ametis. Kurikuulus EKP VIII pleenum, mis vallandas nn kodanlike nationalistide nõiajahi, paiskas teadlaskonna veel kord segi – hea, kui pääses ainult vallandamise ja sõimuga.

Ent ka neil rasketel aastatel tehti tööd. Murdekeelee kogumise keskuseks sai KKI murdesektor (tuntud ka teiste nimetustega, ehkki töö

¹ Vt A. K a s k, Andrus Saareste keelelisest tegevusest. – ESA 28 1982. Läänemeresoome keeltest. Tallinn 1984, lk 13–28.

oli sama). Kuna murdekeel oli kiiresti kadumas – arvestagem küüditamisi, sõjapagu, põgenemist välismaale, hiljem ka linnastumist –, siis intensiivistati kogumistööd. Ühtaegu kogumine eristus: ühele poole jäi KKI professionaalsete kogujatega, teisele poole ES asjaarmastajate-kaastöölistega. Mõistagi sai ajapikku mõnestki asjaarmastajast professionaal – ühelt poolt tänu kogemustele, teiselt poolt 1947. aastal ESi teadussekretäriks saanud Heino Ahvena korraldatud nõustamistele, seminaridele ja juhenditele. Nii tekkiski ESi murdetekstide kogu kõrvale KKI murdetekstide kogu. Viimane jaguneb kaheks: MT alla on koondatud üldjuhul foneetilises kirjapanekus tekstid, KT (= korrespondentide tööd) alla aga lihtsama märgistusega kirjapanekud. Hilisemad MT köited või mapid sisaldavad ka lindistuste litereeringuid. Selline oleks üldistav ja paratamatult ka lihtsustav kõrvaltvaade meie murdekogude tekkeloole.

Nagu juba öeldud, köidavad murdekogud folkloriste oma ainesega, mis on ju oluliselt rahvaluuleline, sisaldades usundi- ja kombeloolisi teateid, retoorilist folkloori (vanasõnu, kõnekäände, osatavaid vastu-seid, nimepilkeid jne), muistendeid ja memoraate, isegi rahvalaule. O. Looritsal oli erihuvi AESi murdetekstide vastu – hoolimata vastu-oludest A. Saarestega, aga võib-olla just sellepärast. Teistel folkloristidel oli liigagi tegemist rahvaluulekogudega ERAs, süüvimaks veel murdekogudesse. Olukord muutus siis, kui 1952. aastal KKI siirdati Tartust Tallinna. Õigupoolest siirdati Tallinna terve Teaduste Akadeemia süsteem – Tartusse jäid Tähetorniga seostuv Astrofüüsika Instituut, Harald Habermanni juhitud Bioloogia (hilisem Zooloogia ja Botaanika) Instituut ning Kirjandusmuuseum ja Etnograafia Muuseum (endine Eesti Rahva Muuseum, läks hiljem Kultuuriministeeriumi alluvusse). Ju see oli mõeldud ideoloogilise järelevalve tõhustamiseks. Praegu on seda sammu käsitatud ülikooli teadlik-tahtliku nõrgestamisena. Aga see samm ei tulnud kasuks ka TA instituutidele, katkestades loomuliku järelkasvu. Oli ju tavaline, et huvilisemad ja paremad üliõpilased tulid instituuti abijõududeks ja neist selekteerusid hilisemad teadurid. Tallinna siirdamisega see side katkes ja valik muutus juhuslikumaks. Folkloristidele oli aga asukoha muutus täielik katastroof: kogud jäid ju Tartusse. Komandeeringurahade pidevat vähenemist ei suutnud korvata ka tekstide kopeerimine (kõnelemata sellest, et kopeerimisele kulutatud raha ja aega saanuks rakendada uurimis- või publitseerimistööle, olnuks KKI Tartus). Mõnevõrra aitas olukorda kergendada asjaolu, et tööle võeti

folkloriste, kelle elukoht oli Tartus (see tõi kaasa teistlaadi probleeme, kuid need ei puutu käsitledavasse teemasse). Selline olukord sundis Tallinna folkloriste paratamatult huvituma murdetekstidest. Eriti aktuaalseks sai see siis, kui taasalustati sarja “Monumenta Estoniae Antiquae” ja vanasõnade väljaandega. Koondamaks kõiki vanasõnu, tulid ka murdetekstid läbi vaadata. Siis ilmneski suur vajaka jäämine: ehkki igal köitel või mapil oli oma sisukord, puudus üldine sisuregister. Tallinna folkloristid hakkasid muu töö kõrval seesugust registrit koostama. Alguse tegi Vaina Mälk. Murdetekstid – vähemalt algusosa – on järjestatud murdealati (mitte numbrite järjekorras) ja nii on üldregistri. Ainese otsimisel-leidmisel on muidugi ükskõik, kuidas on tekstid järjestatud. Mõnel muul juhul (näiteks ülevaate saamine teatud aastal kogutust) on seesuguse registri kasutamine üsnagi vaevane. Peaasi on siiski, et register on alustatud. Olen püüdnud seda viimasel ajal edasi viia.

2

Murdeteksti köide või mapp hõlmab enamasti kirjapanekuid ühelt, harvemini kahelt-kolmelt objektilt. Sisuregistri koostamisel on sel juhul peamine raskus eristada pärimuslikku materjali objekti jutustatud eluloolis-olmelisest ainesest. Sageli on viimanegi huvitav, kuulumata pärimuste hulka. Kui köide hõlmab palju objekte, võib pärimusliikide eristamine osutuda keerukaks. Igal juhul on see töö vägagi hariv.

Sisuregistri koostamisel sattusin tekstikogule KKI MT 321. Mapi esiküljele liimitud sedelilt võib lugeda: Kihnu, Tõstamaa 1947–52 P. Nurmekund T. Saar. Mapp sisaldab viit standardformaadis vihikut ja ühe pisut kõrgema vihiku. Neist 230 lehekülge sisaldavad 883 numbri all pärimusteateid Kihnust; kaheteistkümnel leheküljel aga teateid Tõstamaalt Pootsist. Viimased – arvult 14 – on nummerdamata. Leheküljed on jagatud pikuti pooleks, tagumisele poolele on kirjutatud tekst (vaheldumisi tollal tavalise lilla ja haruldasema sinise tindiga), esipoolele on tehtud täpsustusi pliiatsikirjas. Viimases vihikus (lk 216–230) on lehekülje esipoolele korratud tagapoolle asuvat teksti murdepärasemalt. Käekiri ei kuulu Theodor Saarele ja peaks seega olema Pent Nurmekunna oma. Peamine erinevus teistest MT sarja kuuluvatest tekstikogudest on see, et ei ole kasutatud foneetilist transkriptsiooni. Mittelelingvistist lugejale on see mõistagi meeldiv hõlbustus.

Registri koostamine osutus ikkagi üpris aeganõudvaks. Esiteks vaheldusid informandid väga kiiresti. Ühe-kahe isiku asemel vahendab käsitletav köide pärimusteateid umbes 150 isikult. Umbes sellepärast, et alati pole võimalik eristada küsitletute identsust või erisust, näiteks sama eesnime puhul. Teiseks seepärast, et puuduvad igasugused viited külale. Õnneks oli – enamasti – antud talu nimi (näiteks: Mulgu Mihkel Oad, Nuki Jakob Türk jne). T. Saare teose² abil oli võimalik talu- ja perekonnanime kaudu määrata ka küla. Omaette küsimuseks jääb, kas see määrang on ka alati õige.

Ent kõitvaks muutsid selle tekstikogu mitte küsitletute arvukus või foneetilisest transkriptsioonist loobumine, vaid selle sisu, täpsemalt sisu edastamine. Rahvapärimate esinemine murdetekstides on ju loomulik ega ärataks iseäralikku tähelepanu. Käsitletavast tekstikogust jäi aga mulje, et tegemist on vahetu või väga kaude suunatud jutuajamis(t)e fikseerimisega. Selle mulje põhjustab sama teema või ainevaldkonna käsitlemine järjepanu küsitletute ringis (kahjuks ei ole lisatud kirjapanekute kuupäeva, mis esitatud oletust toetaks). Vähesed olmelised teated on üleminekuks ühelt teemaringilt teisele. Just aines ja selle esitamise põnevus ajendas süüvima tekstikogumiku saamislukku.

3

Esmalt hämmeldab dateering. Köited *resp.* mapid KKI MT 301–326 on põhiliselt kirja pandud 1960. aastail. Eranditeks on MT 315 Aili Univere kirjapanekutega Äksist aastal 1957, MT 316 Mari Musta ja Heino Ahvena kirjapanekutega Pöidest aastail 1958–1961 ja MT 320 Paul Ariste sõjaeelsete kirjapanekutega Tartu-Maarjast aastal 1938. Laekumisaeg ei ole aga tähtis, lõppude lõpuks on see üleskirjutaja otustada, millal ja kuhu ta oma tekstid edastab.

Teisalt tekitab küsimusi tekstide fikseerimise koht ja kestvus. Kes tunneb okupatsiooniga, see teab, et Kihnu oli piiritsoonina suletud ala. Sinna pääses ainult vastava loaga, mis eeldas kas lähetust või külakutset. Lähetuse aluseks pidi olema konkreetne ülesanne (mis mõnel juhul võis sisuliselt olla tehnilik või koguni fiktiivne). Ainult Emakeele

² T. S a a r, Kihnu raamat. Emakeele Seltsi toimetised 68. Tallinn 1998.

Selts ja Kirjandusmuuseum said oma liikmeid (ja kaastöölisi-korrespondente) komandeerida koguma murdekeelt ja rahvapärimusi, ent siis tulnuks kogutud materjal loovutada lähetuse vormistanud asutusele. Teisalt ei saanud ülikool ega KKI lähetada isikuid, kes ei töötanud vastavates asutustes, veel vähem piiritsooni.

Teadupärast oli P. Nurmekund pärast (sõja)vangist vabanemist mitmesugustel juhutöödel. Aastail 1947–1952 oli ta Pärnu II keskkooli ja Pootsi 7-aastase kooli võõrkeele asendusõpetaja ning 1952–1954 ladinakeele õpetaja TRÜ Pärnu Kaugõppekonsultatsioonipunktis.³ Seega oli P. Nurmekunnal aega ja võimalusi Kihnus käia – muidugi loa olemasolul.

Huvitõus ajendas mappi edasi uurima. Selle tagumisel siseküljel on sedel, millelt võib lugeda: “Kihnu 1947–1952 vihikutes I–V ja numbrita vihiku algus Tõs Pootsi 1952 numbrita vihiku lõpuosa”. Käekiri ei tundu olevat üleskirjutaja oma. Pliiatsiga – ja teises käekirjas – on lisatud sedeli aasta-arvudele “< 1933–41” ja “< 1942, 43”. Mari Musta käega on lisatud vastavalt aasta-arvude kohale: “P. Nurmekund ? T. Saar”. Sedeli serval on *vt. pöördel*. Pöördel aga seisab: “T. Saare ütlemist mööda on see ainek algelt tema kirjapanek (Kh 1933–41, Tõs 1942, 43) ning RKM-is olemas. P. Nurmekunna ümberkirjutusi on ta hiljem parandanud ja täpsustanud”. Seegi on kirjutatud M. Musta käega.

T. Saare väide teeb asja veel segasemaks. Kui need on algelt tema kirjapanekud, ei tarvitsenud P. Nurmekund ülepea Kihnus käia. Teisalt, kui need olid algelt Saare kirjapanekud, mis tingis siis nende hilisema täpsustamise? Kas P. Nurmekund oli ebatäpne kopeerija? Tegi Saar ise ebatäpseid tähelepanekuid? Kuna mõlemad on manalamehed, pole võimalik oletusi vahetult kontrollida.

Meenutagem, et tegemist oli stalinliku surveaja kõrgaastatega, mida iseloomustab lause: keelatud on kõik, mida pole otsesõnu lubatud. Pole siis ime, et niigi raamatuvaeses Pärnus pöördus laialdaste huvidega P. Nurmekund kohalike pärimuste ja murdekeele poole. T. Saar oli tollal Pärnumaa haridusosakonna nooremispektor.⁴ Õpetaja ja haridusosakonna inspektori suhtlust pole põhjust imestada. T. Saare elulugu lugedes jääb pealegi võimalus, et nende tutvus langes juba sõjaeelsetesse

³ Vt T. K u l m a r, Eesti keeleteaduse elav legend. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 11, lk 733–735.

⁴ T. S a a r, Kihnu raamat, lk 256.

aastatesse.⁵ Seda kinnitab ka Salme Nigol.⁶ Viimase sõnul olnud P. Nurmekund suveti Kihnus – T. Saare külalisena? –, kus nad muude tööde kõrval tegelnud ka kihnlaste igipõlise kivivedamisega. Raske-
mini mõistetavaks jääb Saare kogutud ainese kopeerimine. Ehk seletub see P. Nurmekunna koguja-entusiasmiga. Ka võis ta Saare poolt kirjapandud ainese kopeerida nii-öelda orienteerumiseks ja võimalikuks täiendamiseks. Ainese vahendamisel teatas Saar kindlasti, et puhtandid on saadetud ERAsse, mille kaastööline oli ta juba 1932. aastast peale. Seda nõudnuks tema koguja-uhkus. Ühtlasi seletab see, miks nimetatud kogu sattus KKIisse. P. Nurmekund teadis, et T. Saar on Kirjandusmuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi või Etnograafia Muuseumi ja Emakeele Seltsi kirjasaatja. Saare kirjapanekud võisid olla kõigi nimetatud asutuste käsikirjalistes fondides. KKIIs aga neid ei olnud. Ja sestap toimetatigi käsikiri KKIisse. Muidugi olnuks ehk õigem suunata käsikiri sarja KT (korrespondentide tööd), kus ei taotletud foneetilist transkriptsiooni. Aga mõistagi ei sõltunud see enam P. Nurmekunnast. Igatahes on nimetatud köide (või mapp) sarjas MT erandlik.

Kindla vastuse saamiseks tuleks võrrelda KKI MT 321 tekste ERAs säilitatavate T. Saare kirjapandud Kihnu tekstidega. Paraku nõuab rohkem kui kaheksasaja teksti võrdlemine tublisti aega: võrdlemisele eelneb ju tekstide väljaotsimine, lähtudes enne koguja, siis informandi nimest. Sealjuures pole mõeldav originaalmaterjali viimine teise linna, kopeerimine lisaks aga vajaminevat aega veelgi. Et korvata pisutki tekstide võrdlemist otsustasin kõrvutada P. Nurmekunna tekstide esitajaid vastava registriga ERAs. Siingi ei jõudnud seda teha täies mahus, vaid tuli leppida teatava väljavõttega. Esimesest 68 nimest P. Nurmekunna käsikirjas esineb ERA registris 52 nime. Seega pisut rohkem kui 23% nimedest ei esine ERAs ehk T. Saare saadetistes. Kui üldistada see protsent P. Nurmekunna käsikirjas esinevale 150 nimele, saaksime 34 nime, mis puuduvad, täpsemalt võiksid puududa T. Saarel ERAs. See oleks juba pisut üle viiendiku kõikidest informantidest. Mõistagi on see oletus. Mida see oletus näitaks? Oleks kaks võimalust. Esimene võimalus on see, et Saar ei saatnud ERAle oma materjali ehedalt, vaid ainult valitud palad sellest. Saar on väitnudki: “variantide kogumisest ma hoi-

⁵ T. S a a r, Kihnu raamat, lk 243.

⁶ Telefonivestlus 11.02.2002.

dusin.”⁷ Teine võimalus on see, et P. Nurmekund on käsikirja täiendanud. Imelik oleks sel juhul mahakirjutuste ja täienduste vahetu järgnemine. Täiendusi olnuks ju mugavam kirjutada lehekülje tühjaks jäänud esipoolele! Tõenäosem näikse esimene võimalus.

Mõistagi on see esialgu oletus, mida peaks täpsustama vähemalt kõigi esitajate, kuid veel parem kui kõigi tekstide täpne võrdlus või kõrvutus. Aga esialgugi võib kinnitada, et P. Nurmekunna koopia on sisult rikkam T. Saare poolt ERAsse ja RKM-i saadetud materjalist. Täpsustamise vajaduse võib tuua kas murdekogude või rahvaluulekogude tekkeloo uurimine või ka T. Saare kogujaisiksuse selgitamine või P. Nurmekunna kui filoloogi avamine. Käesolev kirjutis on pigem küsimuse tõstatamine kui lahenduse andmine.

4

Miks on see tekstikogumik just folkloristile nii huvitav? See kirjanek – jätkem kõrvale küsimus, ons tegemist koopia või algupärandiga – näikse kajastavat originaalset vestlus- või jutustamistraditsiooni: koos istuvad mõned inimesed – eelistavalt ühest külast, ent see pole reegel – ja pajatavad. Teema või viide ainevaldkonnale näikse küsitleja antud, võib-olla ka kaude. Kuid edasises jutuajamises küsitleja osa enam ei adu. Võlub just kirjanekust kumav atmosfäär: vahetu jutuajamine, sama teema käib ühe suust teise suhu, iga jutustaja lisab tuntud motiivile või sübeele personaalseid noote, mõnikord edastatakse lugu lausa memoraadina, isiklikult kogetuna või läbielatud. Just see, mis teeb registerdamise raskeks – jutustajate kiire vaheldumine ja jutustuste järiline ebamäärasus –, on selle kogumiku puhul ülihuvitavad.

Mõned näited: “393. Vana Pärdu Aadam tuõn vesiaolt pulieritud paku, ann naistõlõ ning ütlen: “Tahtsitõ ikka kolgi pakku, nüüid ma tõi teitele!” Umiku oln pakk õuõst kadun, aateibäd nutn viel, tanavas läin piätä inime. Mallõ vana naenõ ütlen sellele: “Oh, olõ terve tulõmast, mjõnd patust mitte põlgamast!” Mies ütlen: “Et sä mu jumalasõnaga vasta võtsid, siis jäete elämä.” Päräst surn moal kõik inimesed ää, Mallõl ning Pärduil jäen üksi elämä. Aja Liis Alas.

⁷T. Saare, Kihnu raamat, lk 258.

394. *Katkust jäen viel kolm pere elämä. [395.]*⁸ *Ühekõrra oln Kihnu mua nda tühi, et põlõ koer aukn ega kukk lauln. Praegusõd inimesed ollõ maesõmalt tuõdud. Peetri Toomas Türk.*

396. *Pärdiül tuõdud vesiao pakk ning pandud lahetõ puudõ alla. Umiku tuln võerastõ riietega mies Tausla karjastõ juurõ ning küsün: “Kus Tuma Uad eläb?” Lapsõd juhatan. Tuma-Uadul akkan kõegõ ennemä inimesed surõma. Kis aigõs jäen, kaen augu valmis ning langn augu kõrva pitkä, teesed lükkän sisse. Veemes kuultud Vanakirikul nutu iält. Pärdiü vanamies läin randa ning leüdn kaltsa veest. Pann nied puati ning lasn puadi vesiaolõ. Siis kadun katk ää. Pärdiül suan kõik varandusõ omalõ. Raeli Reet Entsik.*

397. *Mio vanaeit oln Vanakõstri aidas mõisa karjas. Näin mustakirja härjä, pugõn lehmegä põõsastõ vahel. Puõlõteistme kuu päräst akkan luõmad surõma. Külärahval surn enäm kui mõisal. Aja Liis Alas.*

398. *Pärdiül leütiüd pakk akkan vahtu vällä aama. Päräst viidud pakk jälle vesiaolõ. Saaru Mari Rand.*

399. *Pärdiül leütiüd Pilli tagant vesiaolt tammõpakk ning tõdud salaja obosõga rannast koo. Kodo lüediüd kjõrvõga luast küljest ää, tahtud uata, kas terve ond, ning pandud tua taha tuminga põõsa. Teese päävä oln kadun. Siäre külä vahelt käde. Luastu koht oln terves kasun. Siis akatud kartma, mässitud riietesse, pandud puati ning ruadõtud vesiaolõ. Kõik, kissi pakku näin, jäen katkuaigõks ning surn ää. Pärst akkan katk teiste külge kua. Pärdiül mte pole üksi aigõs jäen. Luomad surn kua ää. Pärdiül toemõndan nda padu kua kui jõudn. Ruotsik-külä kuhjalavalõ surn 60 lehmä ää. Noodi Jakob Oad (1872).*

400. *Luasi pere tuln võeras mies ning küsün, kus Luasi Annus ollõ. Siält akkan surõma. [401.]*⁹ *Vanakirikul oln viimes nutuiäl. Veest leütiüd kaltsa. Nied pandud puati ning suadõtud vesiaolõ. Puati kutsutud: katku-puat. Kraavi Liis Laasen.”*¹⁰

Seesuguseid ühe teema ümber keskenduvid lugusid kohtame kogumikus ühtepuhku. Näiteks numbrid 48–92 kõnelevad painajast, sageli kogetuna-nähtuna-kuulduna; lk 54 on neljateistkümne informandi teated Lüllemäe Lüllist, isesugusest Kihnu vägimehest; numbrid 232–248 kodukäijaist-mõisnikest jne.

⁸ Originaalis numbriga eraldatud. Tegelikult peaks kokku käima.

⁹ Vt märkus 8.

¹⁰ KKI MT 321, lk 106–108.

Huvitavuse tingibki tekstide seotus järgnevuses. Kui koondada tekstid jutustaja järgi rühmadesse, nagu ERA korrespondendid enamasti ja ka T. Saar on teinud, siis kaotavad nad oma huvitavuselt palju. Just sellises jutusarjas näeme otsekui esiletõstetuna ka teisendite tähtsust. Mõnesõnalinegi tekst võib heita lisavalgust juba mitmeti läbijutustatud süžeele. Mõistagi pole antud kirjutises asjakohane pikem süüvimine folkloori problemaatikasse. Küll tahaksin rõhutada, et see tekstikogu tuleks avaldada tervikuna (ära jättes küll vanasõnad ja mõistatused, kui need suures akadeemilises väljaandes on ilmunud). Sellele võiks mõelda kas Eesti Keele Instituut või Emakeele Selts. Vastavasse eesti keele ja rahvuskultuuri programmi peaks ta suurepäraselt sobima.

An interesting collection of dialect texts

Ülo Tedre

One of the collections kept at the Dialect Archives of the Institute of the Estonian Language (IEL) is indexed KKI MT 321. It contains dialect texts from the Isle of Kihnu, written down in 1947–1952 by the Estonian polyglot linguist Pent Nurmekund. The Archives acquired the texts only in the 1960s. According to T. Saar, who was a local of Kihnu and a friend of P. Nurmekund, these are copies of original writings. The manuscript consists of 230 pages carrying 883 records from 150 informants. What makes it particularly interesting is the fact that evidently it mediates direct conversation on topics probably suggested by the interviewer. In such free conversation, hearsay is often re-told with personal additions, if not represented as a memorate, i.e. as a piece of personal experience. From the folklorist point of view this is extremely interesting material well worth publishing.